
Kósa László

Mint szinte minden fontos társadalomtudományi fogalom, a *polgárosulás* is többféleképpen közelíthető meg, meghatározásainak száma elméletileg végtelen sok lehet. Épp ezért aligha képzelhető el egyetlen természettudományos egzaktságú definíció. Természetesen nem tart erre igényt az általam fogalmazott meghatározás sem: A polgárosulás társadalmi és kulturális folyamat, melynek során az egyén megszabadul feudális jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől, társadalmának egyenjogú, autonóm, munkacréjével és termelőeszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz.

A hangsúly a folyamaton van, hiszen maga a szó is történetet fejez ki, melynek kezdetén és végpontján eltérő történeti minőségek állnak. A folyamatnak legalább három fontos síkját különböztetem meg.

1. Szükséges hozzá a jogi-politikai rendszerváltás, amely eltörli a feudális meghatározottságot és megteremti a polgári társadalom berendezkedésének feltételeit. A magyar történelemben ez a tény 1848-ban jól megragadható, de tudvalevő, hogy korábban hozott törvények készítették elő (például az 1836. éviéket). Azt is tudjuk, hogy 1848 után maradtak olyan feudális eredetű intézmények, amelyeket törvényesen jóval később számoltak föl (például hitbizomány). Az, hogy valaki vállalkozóképes, nyilvánvalóan jelenti a teljes szabad tulajdonlást, amit a feudális jog másképp szabályoz; kiváltságot biztosít, illetőleg abból kizár.

2. A gazdasági változások alapvetőek a polgárosulás szempontjából, ám ezek is megelőzhetik azt a jogi aktust, amely majd szabad utat nyit nekik: számos államban a polgár kezében már nagy gazdasági hatalom összpontosult, de még másodrangú tagja volt társadalmának. Utóbb viszont már a kapitalista jogrendben történő kibontakozásuk és megerősödésük is lehet hosszan elnyúló folyamat.

3. Végül a polgárosulás folyamata kulturális és civilizációs szinten zajlik. Előfordulhat, hogy valaki vagy valakik polgári életmódban élnek, de nem a polgárookra jellemző módon gondolkodnak, vagy fordítva: nem biztos, hogy a polgári gondolkodáshoz (mentalitáshoz) kezdettől társulnak a polgári lét kulturális-civilizációs feltételei. Mindkét eset súlyos feszültségek forrása lehet.

Társadalomtörténeti változásokról lévén szó, magától értetődik, hogy többféle eltérés adódhat. Eltérések alakulhatnak ki a polgárosulás fokában bármely területi egységen belül,

.....
továbbá az ott található társadalmi osztályok és rétegek, valamint az egyén és bármely fokú közösség között is. Úgy vélem, csakis ezek figyelembevételével magyarázható meg, miért beszélnek a mai Magyarországon a polgárosulás hiányáról vagy befejezetlenségéről.

Az, hogy az 1867-ben létrejött Osztrák—Magyar Monarchia polgári állam volt, vitathatatlan. Ugyanígy állítom, hogy a több évtizedes kommunista diktatúra után is maradtak Magyarországon erős polgári intézmények, nem veszett ki a polgári mentalitás, noha a definíciómban említett vállalkozóképesség, autonómia és sok életmódbeli lehetőség a legutóbbi időkhöz hiányzott és részben ma is hiányzik. A volt szocialista országokban hasonló a helyzet.

Tegyük föl azonban, hogy egy országnak már minden lakója citoyen, ám nem mindenki óhajt a polgárra jellemző vállalkozás lehetőségével élni, meg ha tudna is, nem óhajt kockáztatni. Továbbá, nagyon sokan elutasítják azt — erre a mai Nyugat-Európában és Észak-Amerikában számos jel mutat —, amit elődeik buzgalommal igyekeztek elsajátítani és hasznosítani: a klasszikusnak minősített polgári erényeket (például takarékoság, szorgalom, munkaszeretet, mértékletesség stb. — lásd Max Webernél). Jogukat mindehhez ki vonhatja kétségbe? Kérdés: nevezzük őket továbbra is polgárnak, vagy valahán másnak? Tartsuk előnynek, hogy ezek a társadalomlélektani tulajdonságok hiánycikkek Kelet-Közép-Európában?

A két utóbbi kérdésem nyilvánvalóan szónoki. A látszat ellenére ez nem jelenti sem föladását, sem cáfolatát definíciónak. Csupán úgy gondolom, hogy a történeisz alapfeladata a jelenségek konkrét vizsgálata és elemzése. Egy definíció megfogalmazója gyakran maga ismeri legjobban annak gyengeségeit. A polgárosulás fogalma, még inkább a polgáré, a 20. század végén változó tartalmú. Meghatározásom a 19. század második, valamint a 20. század első felére érvényes igazán.

*

A polgárosodás előbbi általános értelmezésén belül, a *parasztpolgárosulás* fogalmával jelölt — 19. századi — társadalomtörténeti folyamatokkal kapcsolatban teszek részletesebb megjegyzéseket a következőkben. (E gondolatok a *Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon, 1880–1920* című, 1991-ben megjelent művemben kifejtettek összegzése.)

A paraszti polgárosulás esetében a hangsúly még inkább az időben és térben szélesre kiterjedt, igen bonyolult történeti alakzatokból álló folyamaton van. A paraszti polgárosulás mint történeis elméletileg kizárja az állandóságot, tehát szüntelen mozgást, változást feltételez. Ugyanis, míg a feudális keret elhagyására a parasztek nem teszik meg az első lépéseket, nem lehet szó polgárosulásról, ha azonban a folyamat lezárul, azaz bekövetkezik a polgárosultság, akkor már parasztságról nem beszélhetünk, hiszen elvileg a volt parasztek teljes jogi és szociológiai értelemben polgárrá, citoyenné válik.

E folyamat alaposabb értelmezéséhez számot kell vetnünk, egy, a magyar néprajz által gyakran említett, de nem tisztázott fogalommal, a *tradicionalitás* vagy *hagyományszerűség* fogalmával. A tradicionalitás olyan, a társadalmi viszonyokból kinövő mechanizmus, mely az adott társadalmi-gazdasági állapotot, vele együtt pedig a kultúrát konzerválja, azaz ellenáll a fölbontó-átalakító hatásoknak, akár külső eredetűek azok, akár a belső fejlődés

termeli ki őket. A polgárosodás ebből a nézőpontból mint társadalomtörténeti jelenség ellentette a tradicionalitásnak, annak elerőtlenítésével érvényesül. Ugyanakkor azonban a tradicionalitás szervesen beépülhet a polgárosulás folyamatába is mint fékező, bizonyos állapotokat fenntartó erő. Mindkét hatás következménye a polgárosulás viszonylagosságában mutatkozik meg: fokozatai egymáshoz képest archaikusabb vagy polgárosultabb lépcsőket jelenthetnek, sőt ugyanez az állapot értelmezhető — más-más oldalról közelítve — egyidejűleg archaikusnak és polgárosulónak is. A néprajzi szakirodalomban jól dokumentált példa, hogy a századfordulón Mezőkövesd matyó társadalma és kultúrája erős tradicionalizmusánál fogva archaikusabbnak minősül az alföldi mezővárosokénál, de polgárosultabbnak a Bükk-től és a Mátrától északra hasonló távolságban elhelyezkedő legtöbb községénél. A századfordulón hasonló különbségek mutatkoztak a Somogyi Dráva-mente archaikus horvát községei és a velük közvetlenül szomszédos református törzslakosságú magyar községek közötti.

Kijelölt korszakunk paraszti kultúrájának és társadalmának változásaiban általánosságban három fő szakaszt különböztetünk meg.

1. Előfeltévesként el kell fogadnunk egy, a polgárosulás megindulása előtti *archaikus állapot* meglétét. Ez csupán a vizsgálat szempontjából lehet statikus, hiszen ha valóságosnak vennénk mozdulatlanágát, ellentmondanánk a fejlődés általános mozgástörvényének és természetesen az előbbieken előadottaknak, például annak, hogy a korszakunkat megelőző időben is létezett táji differenciáltság, ha mibenlétéről jelenlegi adataink birtokában nem is tudunk összefüggő képet adni. Bármennyire mezevnek tetszenek a viszonyítási pontul választott archaikus állapot keretei, csak munkahipotézisként kezelhetjük így.

Az archaikus állapot — akár a következő fokozatok — leírható életformajegyekkel, kulturális elemek bemutatásával, tudati jellegzetességekkel is. Bartók Béla klasszikus osztályozása óta, mely a magyar népi dallamok régi és új stílusát elválasztotta, különösen a művészeti ágazatokban (néptánc, néhány népköltészeti műfaj, díszítőművészet) találkozunk elsősorban történeti vizsgálatok során a régi és új stílus vagy a régi és új réteg elválasztásával. Ezek pontosabb egymásra vonatkoztatása azonban az új stílushoz vagy réteghez hasonlóan még nem történt meg. Az archaizmusokra fogékony magyar néprajz a rendszeres gyűjtések kezdetétől folytonosan nagymennyiségű archaikus jelenséget rögzített a kultúra sok területéről. Mostani tudásunk szerint általánosságban a következő fő jellemzőket emelhetjük ki: a szájhagyományban élő ismeretek (nemcsak a szorosabban vett folklór, hanem a világról alkotott kép és tudás) elevensége és prioritása az írásos formákkal szemben, az irracionális szokások és hiedelmek nagy befolyása, életrendet szabályozó ereje, erős társadalmi kötöttségek, a társadalmi intézmények zártsága, a fogyasztási értékrend hiánya, ami összefügg az önellátó gazdálkodással, a piacra termelés hiányával vagy alacsony fokával stb. A hagyományszerűség erejével magyarázható, hogy az archaikus elemek halmozódása többé-kevésbé módosult formában olykor több évszázados jelenségeket is ébren tarthat. Nyilvánvalóan minden olyan hatás, mely ezt a helyzetet fölbontva megváltoztatja — tulajdonítsuk különböző módszertani kiindulásból akár az innováció érvényesülésének, akár akkulturációnak vagy modernizációs folyamatok bekövetkezésének —, szükségszerűen a polgárosodás felé mutat.

.....

Véleményem szerint legáltalánosabban az ipari forradalom befolyásától még nem érintett paraszti létet nevezhetjük archaikus állapotnak.

2. Az archaikus kulturális állapotból és a "rendi" kötöttségű társadalmi viszonyokból a jobbágyfelszabadítás egyetemes jogi aktusa mellett vidékenként, helységenként, rétegenként voltaképp egy-egy lokális közösségben családonként eltérő időpontokban mozdult ki a parasztság. Meghatározásunk értelmében ekkortól lehet egy folyamat részeként *polgárosuló parasztságról* beszélni. Az archaikus állapot jellemzésének ellentettje nem csupán formalitás, valóban új minőséget tartalmazó szakaszról van szó: a szájhagyomány visszaszorul az írásbeliséggel szemben. Az irracionális szokások és hiedelmek ereje lanyhul. Lazul a társadalmi intézmények zártsága, a gazdaságok egy részének szakosodásával párhuzamosan megjelenik a kifejezetten piacra termelő, vállalkozni, sőt sok esetben kockázatos is hajlandó gazda, vele együtt pedig a felhalmozó értékrend. Az archaizmusok azonban nem tűnnek el teljesen: vagy a kulturális repertoár peremeire húzódnak még a legpolgárosultabbnak számító alföldi mezővárosi vagy nyugat-dunántúli birtokos paraszti közösségekben is megtalálhatóan, vagy a polgárosuló lokális társadalmak bizonyos rétegeibe szorulnak vissza (például a nagyhatárú alföldi mezővárosokban a rideg-félideg pásztorok kicsiny csoportjába, illetőleg a dunántúli uradalmi majorokba).

Akadnak ebben a szakaszban olyan helységek vagy kisebb vidékek, ahol különböző okok miatt az archaikus elemek környezetükhöz mérten tömegesen maradnak fenn. Ezt a jelenséget nevezi a néprajz a biológiaiából kölcsönzött kifejezéssel *kulturális reliktumnak* (nagyságrend szerint: *reliktumterületnek, kisreliktumnak, nagyreliktumnak*). Jelenlegi adataink birtokában nem is mindig megmagyarázhatóan, gyakran egy nagyobb táj földrajzilag félreeső vagy korábban elszigetelt részén, továbbá a szórvány- vagy szigethelyzetben élő magyarságnál találkozunk velük.

A polgárosuló szakasz velejárója a díszítőművészetek és általában az ízlés már említett "parasztosodása", a Hofer Tamás által "jobbágyparasztinak" nevezett "régi" népi kultúra átalakulása, az "új" stílusok és általuk a történeti rétegződés megjelenése. Az új stílusú magyar népdal hihetetlenül gyors és robbanékony divatját mint művészi kifejeződést, Szabolcsi Bence közvetlenül is kapcsolatba hozta a jobbágyfelszabadítással erőre kapott paraszti osztálytudattal. Erdei Ferenc "rendi" kötöttségeiket levetkőző parasztjai a jobbágyfelszabadulás utáni polgárosulás útját járják.

Vörös Károly "az archaikus termelési eljárásokat fenntartó" "és a modern termelési eljárásokkal, technikákkal kísérletezni kezdő paraszt" mellett megkülönböztet egy harmadik típust is, aki még 1848 után két-három évtizeddel is a jobbágyfelszabadulás előtti polgárosodás vonalán halad. Vajon mennyiben beszélhetünk a jobbágyfelszabadítás előtt paraszti polgárosulásról? Ez a kérdés kívül esik mondandóm szűkebb tárgyán, itt mégis választ kíván. A paraszti polgárosulásról megfogalmazott definíciónk az igenlő feleletet kizárja, mert mindenekelőtt a 19. század második felére és a 20. század elejére irányul. Mivel azonban mind a néprajz, mind a történetírás tud korábbi időszakok parasztságának polgárosulásáról, bizonyos megengedő kiegészítést kell tennünk. Igazán akkor lennének pontosak, ha meghatározásunkat és írásunknak a paraszti polgárosulásra vonatkozó minden utalását kiegészítenénk azzal, hogy korszakunkban modern polgárosulásról van szó. Ha számolunk áttekintésünkben a megelőző idők paraszti polgárosulásával, mely szervesen összefügg korszakunk történéseivel, ennek esélyét esetenként kell mérlegelnünk.

.....

Óvatosnak kell lennünk, mert az egykori szabadalmas területek magánföldesúri kötöttségektől való mentessége például gazdálkodási könnyebbséget és szélesebb önkormányzatot biztosított, de ezt a valóságos rendi szerkezetbe pontosan beleilleszkedve tette, nem a polgári szabadság felé mutatott. Azok a helységek és vidékek pedig, amelyek vélt vagy valóban elorzott kiváltságokért küzdöttek, mint például az erdélyi Torockó bányavároska vagy a dunántúli Őrség falvai, ugyancsak nem a polgári társadalomban, hanem a hűbériség kebelében képzelték el felemelkedésüket. Még a korai örökváltságok nyomán voltaképp saját földesuraikká lett mezővárosok esete is meggondolkoztató. Tagadhatatlan azonban, hogy a jobbágy személyi jogainak erősödése a 19. század első felében már a modern polgárosodás kezdetének jele volt. Véleményünk szerint, amit erre támaszkodva képzelték el és próbáltak megvalósítani főleg az Alföld középső és déli területein, az a gazdaság extenzív fejlesztése lehetőségeinek — vidékenként olykor a századvégig nyúló — kiaknázása volt.

Hanák Péter a századforduló paraszti társadalmában — 1890-nél évtizedekkel korábbi forrásokra is támaszkodva — éppenséggel két típusát különbözteti meg a polgárosuló parasztságnak, a "külterjest" és a "belterjest". Az előbbi, mely az ország parasztságának túlnyomó részét jelentette, szerinte a jobbágykorból örökölt gazdálkodási, kulturális és mentalitásbeli hagyományt ápolta és vitte tovább. Az utóbbi — a belterjes kultúrákkal gazdálkodók kisebb köre — korszerűbb birtokosi öntudatával, a színes, folklorisztikus hagyomány levetkőzésével tűnt ki. Ez a csoport valójában egybeesik az Erdei által majd fél évszázad múlva körülhatárolt polgárosodott paraszttal, azaz parasztból lett agrártermelővel.

3. Az egyes szakaszok között — talán fölösleges is újra hangoztatni — nem éles a határ, mégis a legproblematisabb a harmadik szakasz kezdetének megjelölése, azaz mikor szűnik meg a paraszt paraszt lenni. Az átmenet bizonytalanságát a szakirodalom szóhasználatával jelzi: *polgárosult parasztról, polgárosult vagy polgárosultabb parasztkultúráról* beszél. Ezek a kifejezések meghatározásunk értelmében még paraszti létet és paraszti kultúrát jelentenek, nem pedig annak elhagyását, habár elméletileg a paraszti fejlődés végét sejtetik. Csakhogy a szakaszhatár átlépésének komoly gátjai voltak. A történetírás nem egyszer rámutatott ezekre: a társadalmi szerkezet, a földbirtokmegoszlás, a tőkehiány és noha szubjektív tényezőnek tetszik, feltétlenül számolnunk kell a társadalom vezető rétegei mindenoldalú jóakarátának hiányával is. Nem arra gondolunk elsősorban, hogy ne lettek volna a századvégtől politikai csoportosulások, melyek a maguk módján ne kívántak volna enyhíteni a szegényparasztság súlyosbodó helyzetén, hanem a modern, polgári demokratikus berendezkedésre irányuló stratégiák hosszú ideig tartó erőtlenségére. Ezek a törekvések csak az első világháború alatt izmosodtak meg.

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy mindezeket a megállapításokat korszakunkra, a 19. századra értjük, amiből következik, hogy a harmadik szakasz bemutatása mondandóm tárgykörén kívül esik. Hiába akartak vagy akarták volna a parasztok ösztönösen vagy tudatosan levetkőzni hagyományos életmódjukat, ha erre tömegesen nem volt lehetőségük. Hiába távolodtak az Erdei Ferenc által "rendinek" nevezett állapottól, magában a társadalomban bőven maradtak olyan elemek, melyek akadályozták, hogy valóban polgárrá legyenek. Erdei ezt úgy fogalmazta meg a két világháború között, hogy a parasztok nem tehetnek mást, mint asszimilálódnak koruk társadalmához. Az átányiak így lehettek

még a közelmúltban is "igazi parasztok", ahogy ezt Fél Edit és Hofer Tamás megfigyezte. Az életmódjukat, tárgyi világukat és mentalitásukat a néprajzi gyűjtés az 1950-es években rögzítette, mégis azok az előző hetven-nyolcvan esztendő is jellemzik, mert lokális kultúrájukban és társadalmukban nagy számmal hatottak olyan alkotórészek, amelyek történetük korábbi szakaszaihoz kötötték őket, vagyis az átányiak a magyar parasztság ellentmondásokkal teljes háromnegyed évszázados életútját reprezentálják.

Visszatérve korszakunkhoz, azért sem foglalkozunk az általunk harmadiknak nevezett szakasszal, mert nincsenek adataink arra, hogy a magyarországi parasztság 1920 előtt tömegesen polgárrá vált volna. Általában igaz, hogy kirekesztődött az átalakulásnak ebből a folyamatából — csak némelyik családnak sikerülhetett az akadályokat legyűrni. Szerencsésen megmaradt iratelyüttes segítségével Balogh István dolgozta föl egy Szeged környékéről a Jászságba települt és ott két nemzedéken belül a 19. század második felében meggazdagodott parasztesulád történetét. Vagyongyarapító igyekezettük alapjai családi munkaerőn, hihetetlen szorgalmon, munkabíráson, takarékoságon és igénytelen életvitelen állottak. Bankkölcsönt sosem vettek föl, maguk azonban foglalkoztak kölcsönügyletekkel, de szerzési törekvéseik végső célja mindig az ingatlan gyarapítása volt. Noha intenzív tőkés gazdálkodást folytattak, mentalitásukban, életvitelükben parasztok maradtak. Sok helyen ennél kedvezőtlenebbül alakult a megduzzadt paraszti birtok sorsa. Ezért joggal kérdezheti egy hajdúsági mezőváros agrárviszonyait vizsgálva, valójában azonban országos távlatokban gondolkodva Orosz István: "A magyar mezőgazdaság tőkés átalakításában a vezető szerepet a jól kezelt uradalmak, illetve a vállalkozó szellemű gazdagabb parasztok játszották. A kérdés a nánási agrártermelés »elit« csoportját tekintve úgy vetődik fel, lehet-e ezeket a leggazdagabb földbirtokosokat és állattartókat tőkés vállalkozóknak tekinteni." A válasz erős fenntartás, mert akikről szó van, nem forgatják tőkéjüket, és extenzíven gazdálkodnak.

Természetesen nem tagadjuk, hogy sokak kulturális és társadalmi állapota kikerül ekkoriban a paraszti keretek közül. Ha nem is polgár, hanem proletár, munkás, alkalmazott lesz, tehát jórészt a századok óta meglévő, de most döntő, erőteljes formában megnyilvánuló és modern urbanizációs hatások körébe kerül. Ám ez a jelenség szintén túlmutat tárgyunkon. Nagyon sokan próbálkoztak átmeneti bérmunkaformákkal, időleges nem-földműves munkák vállalásával, anélkül, hogy agrárjellegüket elhagyták volna. Különösen a nagy alföldi mezővárosokban — ezek közül Hódmezővásárhely társadalmát ismeri legjobban a néprajz — igen tarka, sokféle foglalkozási csoportjuk alakult ki. Hódmezővásárhelyen párhuzamosan zajlott a hagyományos életmód és műveltség nagy részének levetkőzése és helyébe racionálisabb, színtelenebb, urbanizáltabb lokális kultúra megteremtése, de amint azt a gyakran hivatkozott Mezőkövesd, továbbá számos észak-magyarországi summásfalú példázza, ahol a hasonló társadalmi átalakulás éppenséggel nem tüntette el a színes népiéletet, nem mindenütt bekövetkező, törvényszerű folyamatról volt szó. Több más tényező is befolyásolta a változásokat, s egyúttal a táji különbségek formálódását. Az említett változásoknak viszont mégis kialakult az ellentétes megítélése: egyfelől elismerő, különösen azoknak az alföldi agrártelepüléseknek az esetében, amelyek a falukutató mozgalom átsugárzására a néprajzi kutatásban meghonosodott toposz szerint a "paraszti polgárosulásban előljárnak", vagyis, ha egyáltalán volt színes népművészetük, gazdag folklórjuk, hiedelemviláguk stb., az viszonylag korán kiveszett kultúrájukból,

.....

másfelől elmarasztaló; főleg azokra a vidékekre vonatkozóan, amelyek paraszti művészetüket a dekadencia tüneteivel kísértén hagyták el (például Kalotaszeg, Mezőkövesd). Ismételjük: tévedés volna egy általános fejlődési modellt elképzelni, mely következetesen érvényes minden vidékre. Hármastagolásunkat sem szánjuk ennek. Vitathatatlan, hogy az egyetemesen, az egész országban érvényesülő változások végső soron egy irányba, a parasztság megszűnése felé tartottak, de hogy hol és mikor, milyen módon, mértékben és formákban következtek be, azt nagyon sokféle adottság és körülmény befolyásolhatta.